

**ՄԻՔԱՅԵԼ ՆԱԼԲԱՆԴՅԱՆԸ ՀԱՆՐԱՅԻՆ
ԿԱՌԱՎԱՐՄԱՆ ՀԻՄՆԱԽՆԴԻՐՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ**

ՍՈՒՎԱՐՅԱՆ ՅՈՒ. Մ., ՍՈՒՎԱՐՅԱՆ Ա. Ս.

Հայ հասարակական-քաղաքական մտքի ականավոր ներկայացուցիչների շարքում առանձնահատուկ տեղ ունի բանաստեղծ, արձակագիր, գրաքննադատ, հրապարակախոս, հեղափոխական-դեմոկրատ Միքայել Նալբանդյանը: Նրա գրական, հրապարակախոսական հարուստ ժառանգությունը բազմիցս ուսումնասիրվել, քննական վերլուծության է ենթարկվել և ըստ արժանվույն գնահատվել գրականագիտական, պատմական, փիլիսոփայական, տնտեսագիտական և այլ բնույթի հետազոտություններում: Մասնավորապես, ակադեմիկոս Աշոտ Հովհաննիսյանի «Նալբանդյանը և նրա ժամանակը» երկհատոր, հիմնարար պատմաբանասիրական ուղղվածության մենագրությունը նվիրված է նրա «ռնոյուցիոն-դեմոկրատական հայացքների լինելության պատմահասարակական աղբյուրների» բնութագրությանը՝ «լծորդված նրա ժամանակաշրջանի մտավոր և սոցիալ-քաղաքական հոսանքամարտերի հետ»¹:

Մ. Նալբանդյանի գրական, հրապարակախոսական ժառանգությունը բարձր են գնահատել նշանավոր գրաքննադատներ Ա. Տերտերյանը, Խ. Սարգսյանը, Ս. Դարոնյանը, Ա. Ինճիկյանը, Կ. Դանիելյանը՝ նրան համարելով հայ գրականության մեջ ռեալիզմի հիմնադիրներից մեկը, միաժամանակ՝ հայ ռեալիստական գեղագիտության և քննադատության հիմնադիրը²:

Գրականագիտական հետազոտություններում միաժամանակ նըշվում է, որ Մ. Նալբանդյանը իր աշխատությունը շարադրելիս Լոնդոնում խորհրդակցել է Օգարյովի, Գերցենի, Բակունինի հետ, օգտըվել «Կոլկոլում» տպագրված նյութերից և լոնդոնյան այլ հրատարակություններից³: Կ. Դանիելյանի կարծիքով՝ նրա ուսմունքի էությունը հիմնվում է ֆիզիոկրատներից առած հետևյալ գաղափարի վրա՝ երկրագործությունը

¹ Հովհաննիսյան Ա., Նալբանդյանը և նրա ժամանակը, գիրք առաջին, Ե., 1955, էջ 10:

² Հայկական Սովետական Հանրագիտարան (այսուհետև՝ ՀՍՀ), հ. 8, Ե., 1982, էջ 150-151:

³ Դարոնյան Ս., Միքայել Նալբանդյան (կյանքը և գործունեությունը), Ե., 1979, էջ 382:

ազգի հարստության իրական աղբյուրն է⁴, իսկ տնտեսական զարգացման ծրագիրը սոցիալական ուսուցիչ է⁵:

Լինելով լայնախոհ մտածող, հայ ազգային հիմնախնդիրների լուծման ջատագով՝ Մ. Նալբանդյանը դրա ուղիներից թերևս կարևորագույնը համարում էր տնտեսական խնդիրը: Ահա թե ինչու իր աշխատություններում խիստ կարևորել է տնտեսական զարգացման հարցերը և ըստ այդմ ներկայացրել ժամանակի համար առաջադիմական գաղափարներ, որոնք հետագայում դարձել են տնտեսագետների հետազոտության առարկա:

Մ. Զուրաբյանը հանգամանորեն քննարկել ու գնահատել է Մ. Նալբանդյանի տնտեսագիտական հայացքները և տնտեսական ծրագիրը՝ համարելով, որ նա «ռուս ռևոլյուցիոն դեմոկրատների հետ միասին գաղափարական հող պատրաստեց մարքսիզմի տարածման համար հայ իրականության մեջ»⁶:

Մ. Նալբանդյանի տնտեսագիտական հայացքները նույն ոգով դիտարկել և գնահատել է Խ. Գուլանյանը⁷:

Վ. Աղուզումցյանը «Միքայել Նալբանդյանի սոցիալ-տնտեսագիտական հայացքները» աշխատության⁸ մեջ փորձ է արել ներկայացնելու նրա փիլիսոփայական, հեղափոխական, լուսավորական և տնտեսագիտական հայացքները, գնահատելու դրանք հայ հասարակական մտքի պատմության մեջ: Հեղինակի կարծիքով, Մ. Նալբանդյանը կրել է ֆիզիոկրատների որոշ ազդեցությունը, «սխալ կերպով հիմնական տնտեսական հարցը նույնացնում է հողային հարցի հետ և գրում է, որ ամեն ինչ կախված է հողային հարցի լուծումից»: Տնտեսական հարցի լուծման նալբանդյանական մոտեցումը հիմք է դարձել նրան ներկայացնելու որպես ուսուցիչական սոցիալիզմի ներկայացուցիչ⁹:

Առանձին հետազոտողներ Մ. Նալբանդյանին վերագրել են գաղափարներ, որոնք նա չի հեղինակել: Օրինակ, ըստ որոշ հեղինակների՝ Մ. Նալբանդյանը «պաշտպանել է արժեքի աշխատանքային տեսության սկզբունքը, նյութական արտադրության գլխավոր տարրեր համարել աշխատանքն ու արտադրության միջոցները»¹⁰, կամ՝ «տնտեսության գլխավոր ճյուղը շահագործումից ազատ երկրագործությունն է», մինչդեռ, ինչպես հետագայում

⁴ Դանիելյան Վ., Հայ գյուղագրությունը XIX դարում (1860-1890), Ե., 1973, էջ 23:

⁵ Նույն տեղում, էջ 56:

⁶ Զուրաբյան Ս. Շ., Հայ տնտեսագիտական մտքի զարգացման ուրվագծեր (XVIII դարի վերջին քառորդ - XIX դարի 90-ական թվականներ), Ե., 1959, էջ 229:

⁷ Гуланян Х. Микаел Налбандян, М., 1955.

⁸ Աղուզումցյան Վ., Միքայել Նալբանդյանի սոցիալ-տնտեսագիտական հայացքները, Ե., 1955, էջ 134:

⁹ Նույն տեղում, էջ 135:

¹⁰ ՀՄՀ, հ. 8, էջ 151:

կմատնանշվի, նա նաև կարևորել է մշակող արդյունաբերության և առևտրի զարգացումը: Հավանաբար, հասարակական-քաղաքական իրադրության թելադրանքով ձգտել են Նալբանդյանին ավելի շատ հեղափոխական ու անգամ Կ. Մարքսի տեսության համակիր ներկայացնել, մինչդեռ գիտական կոմունիզմի գլխավոր երկը՝ «Կապիտալի» առաջին հատորը, լույս է տեսել 1867 թ. (ռուսերեն՝ 1872 թ.):

Տնտեսագիտական հայացքների առումով այս դիտարկումները, անշուշտ, կատարվել են մարքս-լենինյան գաղափարախոսության դիրքերից, որ տիրապետող էր ԽՍՀՄ-ում, և հասարակական առաջընթացի միակ ուղին համարվում էր դասակարգային պայքարի և հեղափոխության միջոցով համայնավարական կարգերի հաստատումը, սակայն դրանք հիմնականում, բնավ չեն բխում Մ. Նալբանդյանի աշխատությունների տրամաբանությունից:

Մ. Նալբանդյանի փիլիսոփայական հայացքներն արդեն առանց գաղափարական սահմանափակումների դիտարկվել են Մ. Մարգսյանի մենագրությունում¹¹: «Նալբանդյանը իրատես էր, - ընդգծում է Մ. Մարգսյանը, - և որպես ազգային գաղափարախոս, ազգային առաջադիմության ջատագով՝ համոզված էր, որ ազգի ինքնահաստատման ու զարգացման համար նախ պետք է ապահովել նրա հիմքը՝ ազգի մեծամասնությունը կազմող հասարակ ժողովրդի գոյության սոցիալական, տնտեսական, իրավական պայմանները, նրա հնարավոր ազատությունը»¹²: Մ. Նալբանդյանի ուսմունքի այս մեկնաբանությունը և գնահատումը համահունչ են նրա աշխատություններում քննարկված խնդիրների և առաջարկվող լուծումների բովանդակությանն ու ուղղվածությանը: Իր՝ վերը նշված մենագրության վերջաբանում Ա. Հովհաննիսյանը գրել է. «Ժամանակի փոշին ծածկել է նրա գրական ժառանգությունն ու նրա դարաշրջանի բազմաթիվ չհայտաբերված հիշատակները: Բայց թոթափեցեք ժամանակի հետքը նրա մարած կյանքի և խունացած ժառանգության վրայից, և դուք կտեսնեք դրանց տակ կենդանի ու վառ, բոցաշունչ ու խռովահույզ էջեր, որոնք գրվել են կարծես երեկ՝ այսօրվա մարտերում ոգեպնդիչ հրահանգներ դառնալու համար: Սրանով է, որ մեր օրերին իսկ դրսևորվում է հաճախ նրա մտքի կայուն ուժը»¹³: Ուսումնասիրելով Մ. Նալբանդյանի հատկապես հասարակական-տնտեսագիտական բնույթի հարուստ ժառանգությունը՝ համոզվում ենք Ա. Հովհաննիսյանի արտահայտած մտքի ճշմարտացիության մեջ:

Սույն աշխատանքում առաջին անգամ փորձել ենք լուսաբանել, մեկնաբանել և արժևորել Մ. Նալբանդյանի հայացքները հանրային կառավարման հիմնախնդիրների վերաբերյալ, իսկ դրանք, ինչպես ցույց

¹¹ Մարգսյան Ա., Մարդու հիմնախնդիրը XIX դարի հայ փիլիսոփայական և հասարակական մտքում, Ե., 2001:

¹² Նույն տեղում, էջ 260:

¹³ Հովհաննիսյան Ա., Նալբանդյանը և նրա ժամանակը, գիրք երկրորդ, Ե., 1956, էջ 605:

կտրվի հետագա շարադրանքում, իրոք, «ոգեպնդիչ հրահանգներ» են հայոց վերականգնված պետականության ամրապնդման ու զարգացման համար:

1. Ազատությունը և քաղաքացիական հասարակությունը: Հայտնի է, որ հանրային կառավարումը՝ իբրև երևույթ, հայեցակարգ, կառավարման ամբողջական համակարգ, ձևավորվել է հասարակական կյանքի ժողովրդավարացմանը, քաղաքացիական հասարակության կազմավորմանը զուգընթաց և դրանց շնորհիվ: Իսկ քաղաքացիական հասարակության բնորոշ գծերից է անհատների ազատ մտածելու, գործելու և ապրելու հնարավորությունը: Մ. Նալբանդյանի՝ 1859 թ. լույս տեսած հանրահայտ «Ազատություն» բանաստեղծությունը կարևորում է մարդ-քաղաքացուն բնորոշ ազատության անհրաժեշտությունը, ինչը հասարակական կյանքի ժողովրդավարացման, իսկ այնուհետև հանրային կառավարման սկզբունքների արմատավորման կարևորագույն նախադրյալ է: Հարկ է նկատել, որ Մ. Նալբանդյանի ազատության գաղափարն ունի մեկ այլ ընկալում ևս՝ հայրենիքի ազատությունը.

Ամենայն տեղ մահը մի է,
Մարդ մի անգամ պիտ մեռնե.
Բայց երանի, որ յուր ազգի
Ազատության կգոհվի¹⁴:

Մ. Նալբանդյանը ազատության գաղափարը զարգացնում է իր «Երկրագործությունը որպես ուղիղ ճանապարհ» նշանավոր աշխատությունում: Քննելով բռնակալության էությունը՝ նա գրում է. «բռնակալությունը, եթե նորա երևեցուցիչը մի անհատ է, թող լինի այն անհատը Ներոն, Գալիգուլա կամ նորա աշակերտ մի պոլիտիկական ավագակ, բնավ սարսափելի չէ, քանզի այն անհատի հետ գերեզման կիջնե»¹⁵:

Բայց «բռնությունը աննկարագրելի ու անթարգմանելի կերպով կատաղի է, կամավոր և երկարատև, եթե աղբերանում է հասարակ ժողովրդի ընդունած սկզբունքից: Մի հարատև բռնակալ կառավարություն, մի ազգի մեջ, ուրիշ բան չէ, եթե ոչ այդ ազգի հոգու երևեցուցիչը»¹⁶: Ըստ հեղինակի, շատ անգամ ազգը, զգալով բռնության ծանրությունը, առանց արմատը քննելու, այսինքն՝ առանց յուր անձը քննելու, ասպարեզ է դուրս գալիս չարչարող բռնությանն ընդդեմ, չքացնում է բռնության երևեցուցիչը, չգիտակցելով, որ «յուր մեջ է այն բռնության և անօրենության տարրը»:

Մ. Նալբանդյանի տրամաբանությամբ՝ մարդու համար վերնից եկած ազատությունը ոչինչ է, «եթե մարդը նախ ինքը յուր մեջ ազատ չէ, և երկրորդ, եթե ինքը այնուհետև պիտի բռնանա յուր ընկերի վերա»: Հեղինակը իրական ազատությունը պայմանավորում է տնտեսական համակարգով, սեփականության բնույթով: «Եվ քանի որ տնտեսական խնդիրը – այն բազմակնճիռ Գորդիասի կապը լուծված չէ, հասարակությունը յուր

¹⁴ Նալբանդյան Մ., Երկեր, Ե., 1985, էջ 34:

¹⁵ Նույն տեղում, էջ 472:

¹⁶ Նույն տեղում:

ընկերական և ընտանեկան հարաբերությանց մեջ ազատ չէ, թող քառասուն անգամ, եթե կամենան, փոփոխեն կառավարության ձևը, բայց քանի որ հասարակության մի մասը տիրապետել է հողին, իսկ մյուս մասը մնում է մուրացիկ, այնտեղ թագավորում է բռնությունը»¹⁷:

Այսպիսով, Մ. Նալբանդյանի ազատության ըմբռնումը բազմաշերտ է, տարողունակ: Նախ, այն ենթադրում է անհատի ազատություն, ինչը համահունչ է ներկայումս ընդունված մարդու իրավունքներին և ազատություններին, որոնք ամրագրված են ժողովրդավար պետությունների սահմանադրություններում և քաղաքացիական հասարակության կարևոր բաղադրիչներն են: Ազատության մյուս դրսևորումը հայրենիքի ազատությունն է, անկախ պետականության գոյությունը, որը էական նախադրյալ է ազգային պետության, տնտեսության, մշակույթի կայացման ու զարգացման համար:

Ազատության հաջորդ դրսևորումը տնտեսական ազատությունն է: «Ազատությունը ըստ ինքյան լոկ խոսք է և իրողապես չէ կարող մարմնանալ, առանց տնտեսական խնդրի լուծվելուն: Ոչ մի ազատ կառավարություն, ոչ մի ազատ օրենսդրություն չէ կարող փրկել մարդը ստրկությունից, մինչև որ այդ մարդը հողի վերա իրավունք ունեցող չխոստովանվի: Եվ մինչև այս, ընդհանրական աղքատությունը երթալով պիտի գորանա և հասնի հսկայական աստիճանների»¹⁸:

Ազատության նալբանդյանական մեկնաբանության մեկ այլ արտահայտությունն այն է, որ միայն ներքին ազատությամբ օժտված քաղաքացիները կարող են ձևավորել ազատական, ժողովրդավարական, այսինքն՝ բռնությունից զերծ իշխանություն: Այս խնդիրը խիստ արդիական է ժողովրդավարական պետության կառուցման ուղին ընտրած հետխորհրդային երկրների, այդ թվում՝ մեր երկրի համար: Ժողովրդավարական ինստիտուտները, քաղաքացիական հասարակությունը կարող են կայանալ, եթե մարդիկ՝ իբրև անհատներ, ազատ են մտածելակերպով, հասարակական վարքագծով, եթե, Մ. Նալբանդյանի արտահայտությամբ՝ յուր մեջ չկա «բռնության և անօրենության տարրը»:

2. Տնտեսական քաղաքականության հարցեր: Մ. Նալբանդյանը կարևորում է հանրային կառավարման առանցքային գործառնություններից մեկը՝ տնտեսական քաղաքականությունը: Ըստ նրա՝ ընդհանուր առմամբ և մասնավորապես, հայ ժողովրդի համար որոշիչ է տնտեսական խնդրի լուծումը: «Տնտեսական խնդիրը մահու և կյանքի խնդիր է, կրկնում ենք դարձյալ: Եվ անկարելի է հայոց ազգի հիմքը նորոգել, ուժ և գորություն դնել նորա մեջ, քանի որ ազգը, հասարակ ժողովուրդը, կարոտ է օրական հացի, քանի որ նորա տնտեսական խնդիրը կարգի չէ դրվում»¹⁹: Նա նաև առաջարկում է խնդրի լուծման ուղին: «Ինչ աղբյուրներից կարող է հանել

¹⁷ Նույն տեղում, էջ 474:

¹⁸ Նույն տեղում, էջ 479:

¹⁹ Նույն տեղում, էջ 493:

հասարակ ժողովուրդը յուր, չասենք հարստությունը, այլ ապրուստը, և ապրուստ հավատի, մշտնջենական և ոչ առօրյա», - հարցնում է Մ. Նալբանդյանը և պատասխանում՝ «Հասարակ ժողովրդի համար, ուղղակի, և մնացած մասին համար անուղղակի, բայց և այնպես անհրաժեշտ, ինչպես ջուրը ձուկի համար, միակ աղբյուր ապրուստի և հարստության է երկրագործությունը»²⁰:

Այսպիսով, նա անընդունելի է համարում իր ժամանակ արտահայտվող այն տեսակետները, թե հայ ազգի փրկության համար հարկ է լուսավորություն տարածել կամ զարգացնել վաճառականությունը: Մ. Նալբանդյանը գտնում է, որ պիտի «ազգ կազմող անհատների մեծագույն մասը պարապի երկրագործությամբ», «փոքրագույն մասը, որ չէ պարապում երկրագործությամբ, ... պիտի կարողանա մշակել, շինել, գործել և վաճառել այն, ինչ որ դուրս է բերում գետնից նորա մեծագույն մասը»: Ուշագրավ է, որ Մ. Նալբանդյանը կարևորում է գյուղատնտեսական հումքի մշակման անհրաժեշտությունը. «Եվ միայն հում բերքերը չեն, որ կարող են գրավել հայ վաճառականի գործունեությունը, այդ բերքերի մշակությունը մի լայն հանդես, մի բնական ասպարեզ էին այն ժրաջան և գործունյա մարդերի համար, որ ստուգապես կամին պարապել վաճառականության»²¹: Խոսքը վերաբերում է գյուղատնտեսական հումքի վերամշակման ձեռնարկությունների ստեղծմանը, որոնք կարող են արտադրել սննդի և թեթև արդյունաբերության արտադրանք: Ուրեմն՝ ըստ հեղինակի, «այդ ազգի ընդհանրությունը հարուստ է և ապահովյալ, որովհետև նորա հիմքը դրված է բնականապես և բնության վերա»: Մ. Նալբանդյանը այս տողերը գրել է XIX դ. երկրորդ կեսի սկզբին («Երկրագործությունը որպես ուղիղ ճանապարհ» լույս է տեսել 1862 թ.), երբ Եվրոպայում, մասնավորապես՝ Անգլիայում (XVIII դ. 60-ական թվականներից), Ֆրանսիայում (1789-1794 թթ. հետո), Գերմանիայում (1848-1849 թթ. հետո) ծավալվում էր արդյունաբերական հեղաշրջումը, ձեռքի աշխատանքը փոխարինվում էր մեքենայականով, լայն թափով զարգանում էին թեթև արդյունաբերությունը, տեխնոլոգիական սարքավորումների արտադրությունը: Սակայն հայ ժողովուրդը ապրում էր Ռուսաստանի և Թուրքիայի տիրապետության տակ, որոնք իրենց զարգացման մակարդակով զիջում էին եվրոպական քաղաքակրթությանը, և այդ առումով Մ. Նալբանդյանի մատնանշած ուղին իր ժամանակի համար հիմնավորված էր: Ժամանակակից տերմինաբանությամբ՝ նա կարևորում էր իրական արտադրության զարգացումը, հիմնավորում, որ սոսկ առևտուրը, այն էլ այն ապրանքների, որոնք հայրենիքում չեն արտադրվում, չի նպաստում ազգային տնտեսության զարգացմանը:

Եվրոպական քաղաքների հետ առևտուր ունենալը, ըստ Մ. Նալբանդյանի, կարելի է անվանել ազգային վաճառականություն միմիայն այն պատճառով, որ «ինքյանք հայ էին»: «Նոցա վաճառականությունը ազգային չէ և ազգի

²⁰ Նույն տեղում, էջ 462:

²¹ Նույն տեղում, էջ 500:

ընդհանուրի շահի հետ չունի որևիցե վերաբերություն: Այն ժամանակ միայն կարող է երևալ ազգային վաճառականությունը, երբ նա, գլխավորապես, հայի առաջ բերած նյութը և արդյունքը վաճառե, այն ժամանակ միայն ազգը օգուտ կբաղե մեր վաճառականների գործառնությունից, երբ սոքա միջոցորդ լինեն հայոց ընդհանրության և Եվրոպիո մեջ, այն ժամանակ ազգային է վաճառականությունը, երբ նորա խարիսխը դրված է ազգի հիմքի վրա»²²: XIX դ. կեսին արտահայտված այս գաղափարը լայն առումով ռազմավարական նշանակություն ունի: Այսօր այն իրական արտադրության և ծառայությունների ոլորտի զարգացման, տնտեսության մրցունակության բարձրացման հենքի վրա երկրի առևտրական և վճարային հաշվեկշիռների դրական տարբերություն ապահովելու խնդիրն է: Համընդհանրացման մեր դարաշրջանում երկրները ներմուծում են ապրանքներ և արտահանում, կարևոր է, որ վերջինս գերազանցի նախորդին, դրանից «միայն ազգը օգուտ կբաղե»:

Երկրագործության զարգացման անհրաժեշտության հիմնավորման համատեքստում Մ. Նալբանդյանը դիտարկում է գնաճի, փողի արժեզրկման խնդիրները: «Դրամի արժեքը պայմանական մի բան է, նորա գործությունը, կամ անգործությունը, նորա բարձրանալը կամ ցածնալը կապված է այն նյութերի շատության կամ սակավության, որոնց հետ կենթադրվեր փոխանակել դրամը»²³: Ըստ հեղինակի՝ «...եթե երկրագործությունը ծաղկի, դրամի հետ փոխվելու նյութերը առատանան, ...դրամի արժեքը ևս կբարձրանա նյութերի շատության չափով»²⁴:

Ակնհայտ է, որ գների փոփոխության և դրամաշրջանառության խնդիրների լուծումը Մ. Նալբանդյանը իրավագիտորեն տեսնում էր, մակրոտնտեսագիտական տերմինաբանությամբ, ապրանքների առաջարկի և պահանջարկի փոփոխության տիրույթում, իսկ ազգային արժույթի փոխարժեքի փոփոխությունը պայմանավորում էր իրական տնտեսության զարգացմամբ:

Քննարկելով գյուղատնտեսական հումքի մշակության խնդիրը՝ Մ. Նալբանդյանը նկատում է. «Շատ մեքենայք, որ Եվրոպայի մեջ ներգործում են կրակի և շոգու գործությամբ, Ասիո պարզության մեջ կարող են ներգործել սարերից կատաղաբար վազած ջրերով, որի համար հարկավոր չէ վատնել այն դրամը, ինչոր եվրոպացին վատնում է ածխի կամ փայտի համար»²⁵:

Ակներև է, որ հեղինակը ավելի քան 150 տարի առաջ կանխատեսել է ջրաէներգետիկայի զարգացման անհրաժեշտությունը և առավելությունները էներգիայի այլընտրանքային աղբյուրների նկատմամբ:

3. Ազգություն և կառավարություն: «Երկրագործությունը որպես ուղիղ ճանապարհ» աշխատության մեջ ուշագրավ դատողություններ կան

²² Նույն տեղում, էջ 491-492:

²³ Նույն տեղում, էջ 483:

²⁴ Նույն տեղում:

²⁵ Նույն տեղում, էջ 500:

ազգություն, կառավարություն հասկացությունների, դրանց փոխ-հարաբերությունների, ինչպես նաև ազգերի իրավունքների մասին:

Ըստ Մ. Նալբանդյանի՝ «Ազգությունը իբրև պատմական իրողություն, իբրև հավաստի երևույթ, ընդհանուր մարդկության կյանքի մեջ, չի կարելի մերժել...»: Իսկ ի՞նչ է ազգությունը հարցին նա պատասխանում է. «Ազգությունը է ազգի անձնավորությունը, ազգի դեմքը: Միլիոնավոր մարդիկ կորուսանում են յուրյանց անհատական ինքնությունությունը, այդ անձնավորության օգտի համար, նոքա չեն երևում որպես մարդ, այլ որպես անդամ այս կամ այն հավաքական անձնավորության: Եվ այդ անձնավորությունը բարոյապես ապրում է և ինքնությունաբար, ունի յուր սեփական կյանքը, յուր լեզուն, յուր սովորությունքը, յուր ավանդությունքը...»²⁶: Այնուհետև շարունակում է. «Նորա ամեն մի սեփականը սուրբ է նորան և վայ մյուսին, որ ձեռ բարձրացնե նորա այս կամ այն, սեփական սրբության վրա»: Քննադատելով այն իրողությունը, երբ «մի ազգ ճնշում է, հարստահարում է մյուս ազգը և յուր զենքով սահման է դնում նորա հողի վերա», ընդգծում է, որ «կամք չունինք ազգությունը կույր ֆանատիկոսություն դարձնել: Հերիք է, որչափ կույր և ֆանատիկական ազգությունը ունի յուր եսական կողմերը, հերիք է, ասում ենք, որ մի ազգություն յուր մի շամփուր խորովածի համար մորթում է մյուս ազգության եզր...»²⁷:

«Վնասակար և անիրավ է այնպիսի ազգությունը, որ ամեն ուրիշ գոհում է յուր կյանքին», - շարունակում է Նալբանդյանը և կանխատեսում, - «Այդպիսի ազգությունը որչափ ևս կատաղի լինի, որչափ ևս մոլեգնի, ի վերա այսք ամենայնի ժամանակը կմաշե նորան...»²⁸: Այս կանխատեսումը մասամբ իրողություն է դարձել, նրա ժամանակ գոյություն ունեցող որոշ կայսրություններ (օսմանյան, ռուսական) կործանվել են, թեև տիրակալության ձևերը նույնպես փոխվել են, դարձել ավելի նուրբ ու կատարյալ, օրինակ, ֆիզիկական տիրապետությունը փոխարինվել է տնտեսականով և այլն:

Ի դեպ, Մ. Նալբանդյանն ընդհուպ մոտեցել է նաև ազգերի ինքնորոշման իրավունքի գաղափարին. «Ազգությունը օգտակար է և հարկավոր այն ժամանակ, երբ զգալի է ոչ որպես մի բարոյական շռայլություն, այլ որպես կարիք, որպես իրավունք, որպես բողոք երկրագնդի վերա մի կտոր հող ձեռք բերելու համար, որպեսզի այդ ազգության անդամքը ապահովեն յուրյանց ապրուստը, որպեսզի գերի և ստրուկ չլինեն ուրիշին: Ազգությունը անմեղադրելի է և ամենայն ընդունելության արժանի, եթե նա խոստովանի մյուս ուրիշ ազգությունքը անխտիր, նույնպիսի իրավանց ժառանգ, որպիսին ստացել է ինքը»²⁹:

²⁶ Նույն տեղում, էջ 504:

²⁷ Նույն տեղում, էջ 502:

²⁸ Նույն տեղում, էջ 512:

²⁹ Նույն տեղում, էջ 513:

Հատկապես ուշագրավ է, որ ազգերի ինքնորոշումը նա համարում է իրագործված, եթե այն իրացվում է՝ «...հավաքական անձնավորության անունով իրավունք ձեռք բերելով և նույն իրավունքը և արտոնությունը, հավասարապես յուր անդամներին բաշխելով»³⁰: Այսպիսով, Մ. Նալբանդյանն ընդգծում է ազգերի ինքնորոշման իրավունքի և ժողովրդավարության, մարդու իրավունքների պաշտպանության գործընթացների սերտ կապը, ինչը հաստատվել է մարդկային քաղաքակրթության զարգացման բազմադարյան հարուստ փորձով: Միայն XX դ. ընթացքում հասարակական կյանքի ժողովրդավարացմանը զուգընթաց շատ ազգություններ ինքնորոշվել են, ստեղծվել նոր պետություններ, թեև հին ավանդույթով առանձին դեպքերում դեռևս արգելակվում է ազգերի ինքնորոշման իրավունքի իրացումը գլխավորապես բռնապետական երկրներում և ոչ միայն: Արդյոք լիիրավ ժողովրդավարական կարող է համարվել այն երկիրը, որի կազմում կա ինքնորոշման ձգտող ազգություն: Անշուշտ՝ ոչ, իսկ պատասխանը Մ. Նալբանդյանինն է: «Եթե հավասարակշիռ և իրավունք կա տերությանց մեջ, ուրեմն նույն կշիռը և նույն իրավունքը պիտի լինի տերությանց և նոքա ստրկացած ազգերի մեջ: ...Ուրիշ տերությանց հետ խոսում ես իրավունքի անունով, իսկ իմ վերաբերությամբ (տերության կազմում եղած ազգի – հեղ.) ինչի համար ոտքի տակ ես կոխում նորան և անիրավում ես չարաչար»³¹:

Մ. Նալբանդյանի համոզմամբ՝ կառավարությունը և ազգը տարբեր երևույթներ են, կառավարությունը «որևէ աշխարհի պաշտոնյայքը կամ նորա գահերեցն է», որի սեփականությունն են «տերության հողը, գանձը, և այլն», «կառավարությունը տիրում են զանազան աշխարհների, զանազան ազգերի»³²: Նա, քննելով Անգլիայի, Ավստրիայի, Պրուսիայի, Ռուսաստանի, Թուրքիայի ծավալապաշտական գործելակերպը, ձաղկում է գաղութատիրությունն արդարացնող այն դրույթը, որ «մարդկության սերն է, որ ստիպում է նորանց ստրկացնել զանազան ազգեր, որովհետև այդ ազգերը հետ են մնում և չեն քաղաքակրթվում»³³:

Մ. Նալբանդյանի քարոզչության և աշխատության նպատակը, ըստ հեղինակի, «այն է միայն, որ ազգը մտածե յուր ապագան», ահա թե ինչու հարկ է նրա իսկ խոսքերով՝ «քարոզել տնտեսական_խնդիրը, քարոզել մարդը, քարոզել ազգությունը...»³⁴, իբրև պետականության կայացման և զարգացման հիմնապուններ:

М. НАЛБАНДЯН О ПРОБЛЕМАХ ОБЩЕСТВЕННОГО УПРАВЛЕНИЯ

СУВАРЯН Ю. М., СУВАРЯН А. С.

Резюме

М. Налбандян занимался исследованием вопросов взаимосвязи становления гражданского общества, принципов экономической политики, функций правительства и права наций на самоопределение.

³⁰ Նույն տեղում:

³¹ Նույն տեղում, էջ 512

³² Նույն տեղում, էջ 509:

³³ Նույն տեղում:

³⁴ Նույն տեղում, էջ 510, 522:

В своем публицистическом труде “Земледелие как верный путь” М. Налбандян дал толкование понятия свободы.

В понятие свободы он включал свободу личности, свободу родины, экономическую свободу, и лишь обладающие внутренней свободой граждане могли, на его взгляд, сформировать власть, свободную от насилия и создать демократическое государство.

В вопросах экономической политики М. Налбандян придавал важное значение взаимосвязанному развитию сельского хозяйства, обрабатывающей промышленности, торговли, а решение задач ценообразования и денежного обращения, на его взгляд, следует искать в сфере регулирования изменений предложения и спроса.

Еще 150 лет назад М. Налбандян усмотрел тесную взаимосвязь между правом наций на самоопределение, демократией и защитой прав человека. Он считал, что будущее нации, в частности, становление и развитие государственности, обусловлено заботой о нации, человеке и решением экономических задач.